

ДВЕ ПОСЕЛИЩНИ ПРОУЧВАНИЯ – ЗА СЕЛО ЧИПРОВЦИ И ГРАД ФЕРДИНАНД – И МЕТОДОЛОГИЯТА НА АНТРОПОГЕОГРАФСКИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ В БЪЛГАРИЯ ПРЕДИ 1945 Г.

Ваня Иванова

Пловдивски университет, Филиал „Любен Каравелов“ – Кърджали

Резюме. В предложената статия е направен опит за историографски анализ на две поселищногеографски проучвания, посветени на село Чипровци (от 1968 – град) и град Фердинанд (дн. Монтана), от гледна точка на тяхното позициониране в общетеоретичния контекст на антропогеографските изследвания в България до 1945 г. Традиционно с термина „антропогеография“ се означава онова научно направление, чиито представители разглеждат „човешкото общество и взаимодействието му със заобикалящите го природни дадености, явления и процеси от позициите на „географския детерминизъм“. За неин основоположник се смята немският учен Фридрих Ратцел (1844–1904). Скоро след своето възникване антропогеографията намира бърз и радушен прием в България благодарение на проф. Анастас Иширков (1868–1937). Силно изразеният интерес към новата синкретична научна дисциплина е предпоставен от редица фактори – съответната политическа конюнктура и продуцираните от нея образователни стратегии, „модните“ научни течения, наследената традиция. Цялостният текст на двете конкретно анализирани поселищногеографски проучвания показва, че техните автори се вместват по удачен начин в подробно разяснените модели за изготвяне на антропогеографско изследване. Същевременно не само посочените в заглавието на статията монографии, но и преобладаващата част от публикуваните през междувоенния период антропогеографски изследвания, могат да се използват като подходящ източник за строго специализирани научни данни и ценно методологическо помагало.

Keywords: anthropogeography, Bulgarian settlements, methodology, nationalism

Методологията на антропогеографските проучвания в „следосвобожденска“ България, съобразно която са изготвени монографичните изследвания на Йордан Захариев за село Чипровци¹⁾ (Захариев, 1938) и на Стоян Марков за град Фердинанд²⁾ (Марков, 1944), е съобразена в значителна степен с парадигмите на модерността³⁾, идващи от приеманата като еталон за подражание и цивилизационен избор „Западна Европа“.

С термина „антропогеография“⁴⁾ традиционно се означава онова научно направление, чиито представители разглеждат „човешкото общество и взаи-

модействието му със заобикалящите го природни дадености, явления и процеси от позициите на „географския детерминизъм“⁵⁾.

Някои автори търсят идеи – предшественици на антропогеографията, в тезите на Хипократ (460–370 пр. Хр.)⁶⁾, Ш. Л. Монтескьо (1689–1755) и Ж. Бюфон (1707–1788)⁷⁾. През първата половина на XIX век немският учен Карл Ритер (1779–1859), следвайки Александър фон Хумболт (1769–1859), стига до извода, че човекът е моделиран от винаги конкретните условия на природната среда, т.е. биологичният ред би следвало да „предопределя спецификата и потенциала на установения социален ред“. Детерминизмът на К. Ритер намира своето по-нататъшно идейно развитие в трудовете на Пол Видал дьо ла Бланш (1845–1918) във Франция⁸⁾ и на Фридрих Ратцел в Германия. (Лилова, 2006: 206).

Именно немският географ, етнограф и социолог Фридрих Ратцел (1844–1904) се приема за основоположник на антропогеографията⁹⁾, благодарение на своя едноименен двутомен труд¹⁰⁾. Възгледите му намират продължение в трудовете на немските антрополози дифузионисти (теорията за културните кръгове) и на американските инвайръноменисти¹¹⁾ (теорията на културните ареали), оказват влияние върху представители на френската школа „География на човека“ и до Октомврийската революция имат привърженици в Русия¹²⁾. Използвани са широко и на Балканите, особено в полемиките между известния сръбски учен Й. Цвийч и негови български колеги при търсене на доказателства за териториалния обхват на сръбския и българския етнос.

Тезите на Ратцел изпадат в „незаслужено забвение“ след Втората световна война благодарение на конюнктурните и пропагандни злоупотреби от страна на нацистите с въведения от него термин „жизнено пространство“ (Lebensraum)¹³⁾. След 1944 г. постиженията на антропогеографията и особено нейната методология остават маргинализирани и в българското научноизследователско пространство, макар че „по щастливо изключение“ краезнанието запазва своето значение в училищната география (Стефанов, 2008: 16) и библиотекознанието (Ковачев, 2007: 23).

Скоро след своето възникване антропогеографията намира бърз и радушен прием в България благодарение на проф. Анастас Иширков (1868–1937). Иширков полага докторски изпит с главен предмет география при Ратцел и съвсем естествено свързва научните основи на създадената от него катедра по география в Софийския университет с класическата антропогеография. Сред останалите автори на антропогеографски проучвания в България през междувоенния период, чиито изследвания и до днес остават подходящ пример за висок професионализъм, могат да се посочат И. Батаклиев, Д. Яранов, Г. Гунчев, В. Маринов, А. Разбойников, И. Пенков, К. Дрончилов, Т. Йорданов, С. Попов, А. Алексиев, В. Попов, А. Николов, А. Цветков и други. (Стефанов, 2007: 28–30; Стефанов, 2008: 13–14).

Интересът към антропогеографията в България е предпоставен от редица фактори – конкретната политическа конюнктура и продуцираните от нея образователни стратегии, „модните“ научни течения, наследената традиция.

Показателен е фактът, че географията, но като „синкретична“ наука, доближаваща се по своя предмет на изследване до утвърдилата се по-късно антропо-

география, се радва на значителна популярност сред образования български елит още от епохата на Българското възрождане, за разлика от Западна Европа, където чак до 80-те години на XIX век е със статут на помощна научна дисциплина¹⁴.

След 1878 г. българските правителства, стремящи се към създаването на модерна национална държава, полагат значителни усилия за по-бързото приобщаване на България към европейските културни стандарти и ценности, като приоритетът на хуманитарните науки остава безспорен¹⁵. За изключително дълъг период от време държавата остава „единствен източник на модернизационна инициатива“ (Trencsényi, 2003)¹⁶ и в научната сфера – факт, който проличава ясно при развитието на антропогеографията.

Тук стремежът към модернизация също е виден в привнесените готови институционални образци и бързото изготвяне на съответната методологическа основа за извършване на краеведски проучвания. В началото стоят различни по вид и обем „Упътвания...“¹⁷, последвани от статии на И. Батаклиев, Г. Гунчев, И. Пенков, съдържащи теоретични разяснения и методически указания.¹⁸ Предвид предлаганите в тях изследователски парадигми и упътванията, и статиите се оказват в пряка или косвена връзка с анализирания изследвания за Чипровци и Фердинанд на Ст. Марков¹⁹ и Й. Захариев²⁰.

Самият Й. Захариев е автор на подробно „Упътване за антропогеографски проучвания в България“ (1928), но десет години по-късно предпочита да постави по-дълго и описателно заглавие на своето изследване за Чипровци, в което лексемата „антропогеографски“ отсъства, но фактически покрива смисловия обем на „поселищногеографски проучвания с исторически бележки“, особено ако се съпостави с цялостния текст на монографията.

Причините за това могат да бъдат от различно естество, но не би следвало да се пренебрегва фактът, че една година след като Й. Захариев публикува своето „Упътване...“, излиза статията на И. Батаклиев „Към въпроса за антропогеографските изучавания в България“. Тази статия е написана като конкретна реплика на публикуваното от Захариев „Упътване...“ – факт, отбелязан изрично от Батаклиев. Макар да заявява, че „без съмнение тази работа на Захариев е един ценен принос в нашата географска литература“, изхождайки от чисто научни или по-прагматични, но нелишени от субективизъм критерии, И. Батаклиев открива в нея някои грешки и недостатъци. Основните критики са концентрирани върху голямото внимание, което Й. Захариев отделя на етнографията за сметка на физическата география и на твърде подробните въпроси в „Упътването ...“, при които понякога се стига до тавтология, а и не всеки хуманитарен възпитаник е достатъчно компетентен да отговори на някои от тях“. (Батаклиев, 1929: 339–341).

Така пак излиза на преден план нееднократно изтъкваното от Батаклиев изискване за професионализъм²¹. Цитираният автор се спира и върху други добре познати причини за неизготвянето на качествена научна продукция – липсата на желание за работа и професионално усъвършенстване:

...Нашите селища не са много, нашата страна е една черупка-държава, а учителите географи, свършили в нашия университет, до ден днешен наброяват вече около 170–180 души... Но за съжаление нашите учители стоят индиферентни, като винаги се извиняват с лошите условия на работа.

...Без да държим най-после на какъв и да е идеализъм, вярно е, че у нас условията на работа са трудни и че писменият или общо казано умственият труд се малко плаща. Но във всеки случай, каквото и да се напише, стига да не е съвсем слабо, се плаща. Освен това, къде другаде, или в какво друго направление ако един учител употреби своя извънучилищен труд и време би получил повече, отколкото ако се заеме с малко или много научна работа по своята специалност, с което от друга страна, ще си бъде по-полезен, като учител. ... (Батаклиев, 1929: 341–342).

Двамата разглеждани автори – И. Захариев и Ст. Марков, се оказват сред малцината „действащи“ учители²²⁾, които по своеобразен начин отговарят не само на призива на Батаклиев, но и на изискванията му да изготвят подробни и научно издържани поселищни проучвания.

Очевидно и при тях сред основните подбуди за извършването на антропо-географски изследвания стои националният идеал, посочен от друг изявен антропогеограф – Г. Гунчев, като ключова предпоставка за извършване на каквато и да е научноизследователска дейност:

Обичта към отечеството трябва... да се извади от пустословните обръчи, в които патентованите родолюбци са я поставили, и да ѝ се даде плът и кръв чрез близкото опознаване на земята и народа, който живее въз нея... (Гунчев, 1938: 3).

Отново в полза на неосъществения идеал за национално обединение и след две преживени, но не и изживени национални катастрофи, И. Батаклиев аргументира присъствието на „историята като учителка на народите“, респективно – необходимостта от включването на исторически, етнографски и археологически данни в проучванията на отделни селища или покрайнини. Добре познатият и умело експлоатиран от националните елити модел за „колелото на историята“ (величавото минало като извор на гордост и очакване на още по-славно бъдеще) се „присвоява“ и от географите за нуждите на техните антропогеографски изследвания. Същевременно И. Батаклиев не забравя да подчертае, че „географията е не по-малко учителка в живота от историята“, тъй като доброто и всестранно изучаване например на природните катаклизми – като изригване на вулкани, земетресения и други подобни, би спомогнало за предотвратяване на техните унищожителни последици (Батаклиев, 1929: 323–324).

Като своеобразно допълнение и обобщение във визираната семантична плоскост попада популярната и често изтъквана теза на проф. А. Иширков, че:

...за да можем да изучим всестранно нашия народ, трябва да изучим преди всичко неговите селища – най-висшия изразител на неговата материална култура. Селищата отразяват чрез своето положение, развой, тип и жители, най-добре въздействието на българската природа върху нашия народ... (Груева, 1995: 31)²³⁾.

Таблица 1. Съпоставително представяне – план за изготвяне на антропогеографско проучване и негови практически приложения

План, предложен от И. Батаклиев в статията му „Към въпроса за антропогеографските изучавания в България“, 1929 г.	Захариев, Й. Чипровци. Поселищно-географски проучвания с исторически бележки. С., 1938 г. Съдържание	Марков, Ст. Град Фердинанд (Антропогеографски проучвания). Лом, 1944 г. Съдържание
I. Физикогеографска част 1. Положение 2. Геоморфоложки и физикогеографски отношения на селището и неговата близка околност: а) Орография б) Хидрография и вода за пиене в) Климат 3. Растителен и животински свят II. Антропогеографска част 4. Възникване и име 5. Развой, тип и физиономия. Двор, къща и други сгради 6. Стопански отношения, пътища и съобщения 7. Население – произход, движения, народностен, полов, възрастов състав и грамотност - Етнографски бележки: а) Физически тип б) Характер в) Носия г) Говор Снимките не се обособяват в отделно приложение	I. Физикогеографска част 1. Положение на Чипровци 2. Орографски преглед на околността 3. Петрографски състав и геоложки строеж 4. Облик и произход на земеподобните форми 5. Хидрография 6. Климат 7. Растителна покривка 8. Животен свят II. Антропогеографска част 1. Възникване, развой и минало на Чипровци преди 1688 г. 2. Тип и физиономия на католишки Кипровец 3. Начало на национално събуждане и възраждане 4. Борба за свобода и независимост 5. Въстание и унищожение на Кипровец 6. Последници от въстанието – разселване 7. Възобновяване на днешно Чипровци 8. Развитие, тип и физиономия на днешно Чипровци 9. Преселнически движения на населението след възобновяването на Чипровци 10. Народно стопанство: а) Земеделие б) Гори в) Скотовъдство г) Килимарство д) Други занаяти е) Минерални богатства – рударство ж) Пътища и пазарни центрове 11. Демографски бележки 12. Етнографски бележки а) Физически тип б) Характер в) Говор г) Носия 13. Добавка – образци от чипровския говор Литература Приложения – 31 снимки	I. Физикогеографска част 1. Положение 2. Орографски преглед на околността 3. Хидрография и вода за пиене 4. Геолошко-тектонска насока II. Биогеографска част 1. Растителна покривка 2. Животен свят III. Антропогеографска част 1. Възникване и име 2. Развой, тип и физиономия 3. Двор и къща 4. Учебно и църковно дело 5. Административна и епархиална принадлежност на селището в миналото и сега 6. Минало и старини Население 1. Народностни групи в миналото и сега 2. Движение на населението IV. Народно стопанство 1. Земеделие 2. Животновъдство 3. Минерални богатства 4. Занаятчийство 5. Търговия и кооперативно дело 6. Пътища и съобщения 7. Фердинанд като пазарен център Кратки етнографски бележки а) Физически тип б) Характер в) Носия Библиография

Самият Ст. Марков в свое писмо изрично изтъква, че е останал „верен на завета на своя „покоен професор Иширков“ (Град Фердинанд, 2001: 279), а от предговора и същинското изложение на Й. Захариев в поселищното му проучване за Чипровци става ясно, че и той *de facto* се вмести в прецизираните препоръки за извършване на антропогеографско проучване в България както от гледна точка на защитата на националната кауза, така и като достатъчно високо ниво на професионализъм.

В общи линии и двамата автори се придържат към предложения през 1929 г. от И. Батаклиев план за антропогеографско изследване на дадено селище (Батаклиев, 1929: 338–339). Това проличава особено ясно, ако се разгледат в съпоставителен план съдържанията на техните монографии (Таблица 1).

Визираните произведения на Й. Захариев и Ст. Марков показват стриктно придържане и към други методологически изисквания:

- определяне на административната и епархиалната принадлежност на изследваното селище, тъй като общността в административен план може да се превърне във важна предпоставка за изграждане на общи черти в много други отношения;

- задължително очертаване на селското или градското землище при тактично и внимателно събиране на детайлни сведения – получените данни позволяват да се определи (макар и не с категорична точност) кога и по какъв начин е възникнало селището, как са били усвоени съседните пустеещи земи и какъв е евентуалният капацитет за бъдещото му разрастване;

- грижливо изследване на почвата с оглед увеличаване на нейното плодородие и подбор на подходящи земеделски култури;

- желателно разглеждане на съотношението „залесени – незалесени пространства“ – гората е важен индикатор при определяне на възможните поселищни континuitети/дисконтинuitети и „хиатуси“ не само в диахронен, но и в синхронен план;

- изследване на следите от „минала човешка дейност“ (означавани често с обобщаващия термин „старини“, а именно – останки от селища, черковища, пътища, рударски работи и прочие) и задължителното им нанасяне върху специална карта, за да бъдат проследени исторически фактическите и променящи се във времето зависимости между човека и обкръжаващата го природна среда (проявен „интерес към миналото от гледище на настоящето“);

- неотминаване на ролята на пътищата за стопанското развитие, разрастване и дори възникване на нови селища;

- задължително използване на статистически данни, особено при проучване на населението;

- желателно разкриване на първоначалния подтик за образуване на дадено населено място и по-нататъшните причини за главните насоки в неговото цялостно развитие;

- подробно описание на цялостния облик (физиономия) на селището с отдаване на първостепенно значение на устройството на двора и къщата и второстепенно на носията – основни извори, позволяващи извличането на данни за общото културно развитие, финансово благосъстояние и възможни миграции;

– задължително изясняване на произхода на населението в изследваното селище посредством цялостен анализ на неговия бит и култура, като се прибегне до помощта на антропологията, психологията, етнографията, филологията (физически тип, характер, носия, говор на местното население; местна топонимия, хидронимия и антропонимия);

– препоръчително изследване на всички възможни податки за миграционни движения (като масови и единични разселвания) и предпоставилите ги фактори – войни (особеното значение на Руско-турската освободителна война, Балканските и Първата световна война); въстания (силен акцент върху Чипровското въстание); държавна политика по време на т.нар. „аграрен преврат“ и по отношение колонизацията на слабо населени райони и такива с инородно (не-българско) население; икономически мотиви, изразяващи се в търсене на по-добър поминък;

– неизменно разглеждане на развитието на урбанизационните процеси след 1878 г., довели до „побългаряване“ на градовете като административни центрове, но при почти неразкъсана връзка „град-село“ (Батаклиев, 1929: 333–337; Гунчев, 1938: 22–34).

При съпоставително разглеждане на същинските текстове проличава подробното описание на всички възможни физикогеографски, стопански, исторически, етнографски и антропогеографски характеристики, свързани с миналото и настоящето на Чипровци и Фердинанд с акцент върху специфичните за двете селища особености.

Съвсем логично при Чипровци тези акценти са върху рудните залежи и тяхното използване, подходящите климатични дадености за превръщането му в курортно селище, славното минало, свързано с активната дейност на католическата пропаганда, оказала ползотворно влияние върху развитието на българската национална кауза (просветна дейност и националноосвободителни борби), неизяснения въпрос за произхода на новите жители, дошли след повторното заселване на Чипровци. Подробно е представено развитието на местните поминъци – земеделие и скотовъдство. Налице е и неизбежното концентриране на вниманието на изследователя върху чипровското килимарство.

Освен това Й. Захариев не пропуска да отпрати своите препоръки към тогавашните чипровчани като миграция към по-плодородни, главно равнинни области; промяна в отглежданите земеделски култури (напр. овошки, за които местните терени са особено подходящи) и типа стопанство (от затвореното, натурално стопанство, където се произвежда от всичко по малко за задоволяване на собствените нужди, към пазарно ориентирано); по-голяма предприемчивост и търговски умения при пласмента на „иначе толкова красивите чипровски килими“. Независимо от отправените критики за подробната етнографска част (от гледна точка на методиката на антропогеографските изследвания), днес тя, както и всички други описания на Й. Захариев като очевиден, остават незаменим исторически извор, особено за етнографи и лингвисти.

При Ст. Марков придържането към предварително зададения академичен модел е по-стриктно, като той съвсем логично се спира върху настоящето на

Фердинанд – бързо развиващ се като пазарен център (с най-големия пазар за добитък в цяла тогавашна България) благодарение на своето удобно от логистична гледна точка географско положение.

При превръщането на незначителното турско село Голяма Кутловица в българския град Фердинанд могат да бъдат открити основните процеси, тенденции и явления, характеризиращи цялостния живот на българското следосвободенско общество, които Ст. Марков е подкрепил с конкретни факти:

- побългаряване на градовете като административни центрове, което в случая с Фердинанд е съпътствано и с т.нар. аграрен преврат (процеса на преразпределение на обработваемите земи след изселване на значителен брой мюсюлмански семейства);

- засилена урбанизация, резултат от: слизането на търсещото повече и по-плодородна земя планинско население в равнината (във Фердинанд миграцията е предимно от околните планински села); намирането на по-добра икономическа среда за развитие (занаятчий от Якоруда, Трън, Радомир, Македония; търговци от Берковица, Враца, Троян, Габрово; земеделци от Годеч; „фабриканти“ от Лом); бежански движения след неуспешните за България войни от началото за XX век (от Цариградско);

- придобиване на „градски облик“ според западноевропейските, а не ориенталските представи за град (градоустройствен план, осветление, водопровод, жп гара, бит).

Авторът твърде умело е премълчал и/или завоалирал по подходящ начин липсата на „градска култура и манталитет“ във Фердинанд, които няма как да съществуват, тъй като традиционно са резултат от продължителни исторически наслоявания на поведенчески модели и психологически стереотипи.

Неотразяването на говора, характерен за Фердинанд, в монографията на Ст. Марков (това е и единственото неспазване от негова страна на предварително зададения композиционен модел за антропогеографско изследване) също е логично. Миграциите на хора от различни говорни области и краткият им съвместен живот няма как да доведат до формирането на общ местен говор, макар че като цяло би следвало да преобладават говорните особености, типични за северозападните български диалекти.

Й. Захариев и Ст. Марков са изпълнили стриктно и изискването за наличие на нагледяващи материали в антропогеографските проучвания като карти, чертежи и планове на къщи, план на цялото селище, фотографски снимки. В табличен вид са представили подробни статистически данни²⁴).

Разглеждащите поселищни проучвания се вметват в още едно методическо изискване – нееднократни паралели с вече проучени покрайнини и селища. При Й. Захариев тези сравнения са с подробно изученото от него Кюстендилско крайще (при характеризиране на поминъка на местните жители), а при Ст. Марков – с околните селища Чипровци, Берковица, Плевен (при извеждане на климатичните особености). В тези случаи междутекстовостта служи главно за очертаване на контрасти, а не за да се „избегне обширното преповтаряне на вече описани неща“ (Гунчев, 1938: 23), тъй като нито Фердинанд, нито Чипровци попадат в ареала на

изследвана по онова време покрайнина или имат някакъв аналог с вече проучено селище, доближаващо се до тях като типологични особености.

Същевременно проличава известно дистанциране на Ст. Марков и Й. Захариев от някои „модерни“ по онова време теоретични построения на български и чужди географи – например при употребата на термина „ландшафт“ без каквито и да е съпътстващи пояснения²⁵⁾ и в определянето на Фердинанд като град, а на Чипровци като село, без отнасянето им към по-подробни класификационни схеми на селищата, предлагани в тогавашната научна литература²⁶⁾.

Единственото, но значещо изключение може да бъде открито в изследването на Й. Захариев, който отбелязва, че Чипровци принадлежи към т.нар. „събрани“ (или съгъстени) села. Възможно е авторът на поселищното проучване за Чипровци да се е придържал към вече очертания от него алгоритъм в „Упътването...“ му от 1928 г., но трябва да се отбележи също, че корелационната двойка *сгруппираност-разпръснатост* е използвана често за доказване на българския характер на редица населени места в Сърбия, а при Й. Захариев е налице е лична (и то „биографична“) ангажираност с националната кауза, особено що се отнася до т.нар. „западни български покрайнини“.

Същевременно грижливо събраните и систематизирани данни от Й. Захариев и Ст. Марков позволяват приложението на част от лансираните през междувоенния период класификационни схеми, въз основа на които Чипровци и Фердинанд (с много големи уговорки) би следвало да бъдат включени в групата на тракийските селища (класификационна схема на Г. Гунчев, съобразена с историческото развитие на българските земи и създаването на селищната мрежа). Според разсъжденията на А. Разбойников Чипровци трябва да се разглежда като голямо село съобразно броя на неговото население, а от гледище на строежа – като село от градски тип. Следвайки логиката на същия автор, Фердинанд попада в групата на малките градове, като брой население, и в градовете от селски тип, като манталитет и етнографски характеристики на своите жители, но с правилен градоустройствен план (според типологията на А. Иширков, Г. Гунчев и И. Попов) и сред обявените за градове селища поради административни нужди (Гунчев, Пенков)²⁷⁾.

Освен това Фердинанд и Чипровци се оказват две от най-подробно изследваните в антропогеографски план селища по онова време от общо над 40 селища, 5 покрайнини и 8 региона²⁸⁾. От своя страна, публикуваните през междувоенния период поселищногеографски изследвания могат да послужат не само като подходящ източник на строго специализирани географски и исторически данни от всякакъв вид, но и да се използват и като ценно методологическо помагало от учители, краеведи и „професионални учени“ – етнологзи, антрополози, лингвисти, историци, географи и други.

БЕЛЕЖКИ

1. През 1968 г. във връзка с тържественото отбелязване на 280-ата годишнина от Чипровското въстание село Чипровци е обявено за град.

2. През 1945 г. град Фердинанд е преименуван в Михайловград, а от 1993 г. носи името Монтана.
3. Относно възможните интерпретационни парадигми на „модерността“ в български и общобалкански контекст виж по-подробно *Модерността – вчера и днес. Сборник.* (2003). София: Кралица Маб; Еленков, И. (1994) Версии за българската идентичност в модерната епоха и Даскалов, Р. (1994). Националнокултурната ни идентичност: начин на изграждане. В: *Защо сме такива. В търсене на българската културна идентичност.* София: Просвета, както и цялата съставена от двамата автори антология; Лилова, Д. (2003). *Възрожденските значения на националното име.* София: Просвета. Сборник от текстове коментари – *Modernism: Representations of National Culture. Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe (1870–1945).* (2010). Vol. Three/2. Ersoy, A. M., Górný, V. Kechriotis (Eds.). Budapest: Central European University Press и др.
4. Като синоним на термина „антропогеография“ понякога се употребява „културна география“, а вместо за „антропогеографски проучвания“ се говори за „поселищногеографски проучвания“.
5. Според френския изследовател Ж. Баро при определяне на връзките между общества, цивилизации и природни системи в диахронен и/или синхронен план могат да бъдат очертани три основни възгледа: „детерминистки“ („determine“, англ. „определям“) – дадена култура се определя от условията на околната среда; „посибилитистки“ („possibility“, англ. „възможност“) – без задължително да е зависим от заобикалящата го природна среда, човекът би могъл да направи свободно своя избор въз основа на предлаганите от нея потенциални възможности; „инвайръменталистки“ (environment, англ. „околна среда“) или „възглед, основаващ се на околната среда“ (каквото е буквалният превод – бел. авт., В.И.) – културата и природата са взаимно свързани; културата е съвкупността от постоянните приспособявания или разминавания с природната среда. (Баро, 2003: 29).
6. В своя трактат „За въздуха, водите и местата“ Хипократ отрежда на природната среда решаваща роля при оформяне на психологическия облик на народите. Древногръцкият философ отбелязва нервност и агресивност като характерни за жителите на сухите равнини с резки промени в климата, които контрастират със спокойствието и смелостта на планинците. (Баро, 2003: 25).
7. Двата автори се опитват да изведат „духа на законите за общественото развитие“ въз основа на природо-географските условия и в частност на климата (Баро, 2003: 25–29).
8. Ж. Баро сочи Пол Видал дьо ла Бланш като убеден опонент на „крайния механистичен детерминизъм на Ратцел“ и предтеча на „посибилитизма“ (Баро, 2003: 25–27).
9. За речникови статии, дефиниции и други пояснения, отнасящи се до самия термин „антропогеография“ виж например: Антропогеография (Большая советская энциклопедия (и на <http://bse.sci-lib.com/article063814.html>); Anthropogeographie (на <http://wissen.woxikon.de/anthropogeographie>); Friedrich Ratzel (Енциклопедия Британика и на <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/492152/Friedrich-Ratzel>). Батаклиев, И. (1929); Резник, Ю. М. (2002). „Интегрална антрополо-

гия“ как форма междисциплинарного синтеза. *Личност. Култура. Общество, IV* (1–2), 34–52; Durkheim, E. (1899). *Friedrich Ratzel: Anthropogeographie* on http://classiques.uqac.ca/classiques/Durkheim_emile/ratzel_anthropo_geographie/durkheim_ratzel_anthro_geo.pdf и др.

10. Двата тома на „Антропогеография“ с подзаглавие „Основни принципи за съотнасяне на географията към историята“ излизат съответно през 1882 и 1891 г. Ратцел възприема антропогеографията като динамична наука, призвана да осветли естественонаучната и културната история на човечеството чрез изучаване на различни народи и техните култури в непосредствена връзка с конкретните влияния на географските условия, характеризиращи техните местообитания. (Costachie, 2011: 266–267).
11. Англ. „environment“ – околна среда.
12. Теорията за културните кръгове е поддържана от „културно-митологическата школа“ на Фробениус, „къолнската“ на Хребнер и „виенската школа“ на В. Шмид, а за създатели на теорията за културните ареали се смятат Е. Сепир и К. Уислър.
13. Този термин е въведен от Ф. Ратцел още през 1897 г. в друг негов капитален труд „Политическа география“ (Politische Geographie). Под влияние на социалния дарвинизъм, подобно на мнозина свои съвременници, Ратцел подкрепя идеята за държавата като жив организъм, подвластен на естествения подбор и борбата за самосъхранение, преминаващ през добре познатия жизнен цикъл – раждане, растеж, зрялост, упадък и смърт (теорията за „органичната държава“). Следвайки тази логика, Ратцел стига до извода, че младите и набиращи сили държави имат моралното право да нарушават установените държавни граници в своята борба за жизнено пространство. Две години по-късно, благодарение на шведския политолог Рудолф Челен (Rudolf Kjellen) в научно обращение влиза терминът „геополитика“. Геополитиката става особено популярна в Германия през 20-те години на XX век, а след идването на Хитлер на власт лансираните от немската геополитика теории за жизненото пространство, за „чистата арийска раса“, за малоценните раси и народи се превръщат в част от официалната идеология на Третия Райх. Така, след края на Втората световна война, геополитиката се превръща в символ на ненаучна манипулация, на опасен и вулгарен популизъм. (Бъчваров, 1999: 98, 168).
14. Причината за тази своеобразна алиенация се крие в липсата на собствен предмет на изследване, тъй като географията се смята за описателна, респективно за спомагателна научна дисциплина. През посочения хронологически отрязък от нея се очаква да обслужва развитието на търговията и функционирането на държавния апарат, като ги снабдява със статистически данни и картографски материали, както и да служи за онагледяване на исторически събития. Първоначално географите се задоволяват с каталогизация на факти, чийто анализ и обяснение е в компетенцията на други науки – астрономия, метеорология, хидрография, геология, ботаника, зоология, етнология, антропология, история, статистика, икономика и други. След 70-те години на XIX век младата географска наука е оценена като удачен инструмент за патриотично възпитание, следва нейното въвеждане като задължителен учебен предмет и институционализирането ѝ като автономна научна дисциплина. (Лилова, 2006: 203–210).

15. Виж по-подробно Радева, М. (2002). *Културна политика на българската държава (1885–1908)*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
16. Теза на И. Еленков, тук цитирана по Trencsényi, 2003.
17. Виж по-подробно Иречек, К. (1883). Упътване за събиране географически и етнографически материали. *Периодическо списание на Българското книжовно дружество*, I, 82–114; Иширков, А. (1906). Упътване за изучаване селищата в българските земи. *Училищен преглед*, XI (2), 217–227; Захариев, Й. (1928). Упътване за антропогеографски изучавания в България. Приложение на сп. *Училищен преглед*, XXVIII (6), 78.
18. Виж по-подробно Батаклиев (1929, 322–342); Гунчев (1938, 3–34); Пенков, И. (1942). Културен ландшафт. *Известия на Българското географско дружество*, X, 63–125 и др.
19. Стоян Марков е роден през 1898 г. в с. Новачене, Ботевградско. Завършва специалност „География и история“ в СУ, специализира в Австрия, Германия и Франция. Учител по география и директор на гимназиите в Неврокоп, Бяла, Белоградчик, Фердинанд и Лом. През 1937 г. публикува първото си поселищно проучване за град Бяла, а през 1944 г., когато е директор на Ломската гимназия, излиза от печат разглежданото тук антропогеографско изследване за Фердинанд. Стоян Марков прекарва дълги години от живота си в Михайловград, където и умира през 1972 г. (Александров, 1991: 103–104).
20. Йордан Захариев Харизанов е роден на 03.03.1877 г. в Босилеград (днес в Република Сърбия). Учи до първи прогимназиален клас в Кюстендил, там завършва и гимназия. След като учителства две години в родния си град, през 1897 г. записва Историко–филологическия факултет на Висшето училище в София, където завършва с отличие специалностите „География“ и „Педагогика“. Работи като прогимназиален учител в Босилеград и като директор на непълната девическа и на смесената гимназия в Кюстендил. През 1937 г. Й. Захариев е избран за дописен член на БАН, а през 1933 г. издава един от първите правописни речници в България. Проучва с рядко усърдие главно Кюстендилския край (159 села и самия град Кюстендил), като публикува и оставя в своя архив стотици снимки на стари сгради, носии и обичаи. Сред по-известните му произведения са „Кюстендилското краище“, „Село Слокощица“, „Пиянец“, „Каменица“, „Кюстендилската котловина“ и др. Умира на 08.05.1965 г., като завещава целия си архив, богата библиотека и някои лични вещи на Историческия музей в Кюстендил. (Динев et al., 1982: 24–29).
21. На фона на сложния предмет за изследване на антропогеографията, който Батаклиев е представил върху 10 страници, разглеждайки подробно приносите и различните тези на немската школа, тъй като смята „Германия за отечеството на модерната география“, констатацията за необходимостта „всякъде да се намеси опитното око на специалиста“ изглежда напълно логична. Също толкова логично, макар и практически не напълно оправдано, е подценяването на интелектуалните качества и способности на „учителя изследвач“. (Батаклиев, 1929: 337, 340).
22. Едновременно с това са натоварени и с по-големи административни отговорности като директори на училища.

23. Иширков, А. (1906). Упътване за изучаване селищата в България. В: *Училищен преглед* – тук цитат по Груева, 1995: 31.
24. Ст. Марков пише, че в неговата книга са включени 22 фотографски снимки и две скици (на планове на къщи, показващи усложняване на структурата им), като снимките са разпръснати из цялото изследване, но без строга тематична връзка със съдържанието на конкретната страница. Освен това авторът е изготвил и 15 таблици, съдържащи основно данни за демографската картина и поминъка на местното население (като се изключат три, включващи отчитане на количеството на валежите по различни показатели). При Й. Захариев прави впечатление по-голямото разнообразие и по-умелото използване на онагледяващи средства – и при него, както и при Ст. Марков схемите (5 на брой) представят планове на къщи, но таблиците са с много по-разнообразно съдържание – освен климатичните и демографските особености в тях са включени и подробни данни за състоянието на селскостопанското производство (земеделие и скотовъдство). Използвайки готови статистически данни на държавните ведомства, днес може само да се съжاليا, че Й. Захариев не е изготвил подобна подробна статистика за развитието на килимарството (метраж, предпочитани модели, брой и размери на продадените килими). Освен това Й. Захариев е включил в своето съчинение една карта, аероснимка на Чипровци и още 30 фотографии, които, за разлика от Ст. Марков, е предпочел да помести в края на своето изследване.
25. Действително двамата автори са посочили в цитираната литература статия на И. Батаклиев за възможното ландшафтно разделяне на България (Батаклиев, И. (1934). Ландшафтно поделение на България. *Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет*, XXX (13), но без да предложат по-подробно представяне на ландшафтната картина. Става въпрос за това, че антропогеографията намира обяснение за разглеждани от нея феномени при изследване на т.нар. „културни ландшафти“. Под „културен ландшафт“ обикновено се разбира „географска област, в която има най-голяма общност и хармония между географските явления“ (Груева, 1995: 31), както и „ареал с изразени и наблюдаеми чрез сетивата общи черти на материалната и духовната култура“ (Бъчваров, 1999: 83). Освен за културни се говори и за природни ландшафти, т.е. ландшафти, незасегнати от културната дейност на човека, за разлика от културните, чието първоначално състояние човешката креативност е променила в една или друга степен (Груева, 1995: 31). Като възможни класификационни подразделения на ландшафтите се сочат още полуприродни, полукултурни и упаднали ландшафти; полигенерационни и моногенерационни културни ландшафти. Съотнесени към горните класификационни схеми, изложените от Й. Захариев и Ст. Марков факти показват, че както при Чипровци, така и при Фердинанд би следвало да се говори за полигенерационни ландшафти, но както вече бе посочено, двамата разглеждани автори се дистанцират от изследователските парадигми на ландшафтната методология. За полигенерационни се приемат онези културни ландшафти, където останките на културните генерации се напластват или са едни до други, а относно моногенерационните се сочи, че могат да бъдат създадени само в новоразработени области (Груева, 1995: 31).

26. Иначе сред по-известните класификационни модели на селищата в българската антропогеографска и етнографска литература до края на Втората световна война са тези на К. Иречек – градове, села, подворни системи; А. Иширков – колиби, села, паланки, градове; Й. Захариев – отделни дворове, махали (колиби), събрани (сгъстени) села, градове; А. Разбойников – градове, села, колиби (махали), гари и спирки, манастири, курортни селища, каракачански селища, предградия, чифлици, мини, крайфабрични селища, поединично срещщи се селища при земеделски училища, конезаводи, царски дворци, отделни единично обитавани сгради като „пръснати къщи или пръснати дворове“; Г. Гунчев – отделни дворове, колиби (махали), села, градове, паланки, „поятия и кошари“, ханове, воденици и тепавици и др. (Груева, 1995: 33).
27. Класификационните схеми са взети от Груева, 1995: 35–38.
28. Като фон за сравнение могат да послужат изследванията на Ст. Захариев за Татар–Пазарджишка кааза (географско-историко-статистическо описание), 1870; на врачанина В. Кънчов за редица селища в Македония и Южна България, наред с техните региони (Преспа, Охрид и Охридско, Велес, Тетовско, Кичево, Крушево, Драма, Скопие и др.); Станимака и Бачковския манастир, Карлово, Казанлък, Хасково, Узунджово и др.; на Ст. Шишков за Родопите и Беломорието (особено за родното му село Устово и Пловдив, където прекарва по-голяма част от живота си); на А. Иширков за София през XVII век, за пътя Русе–Варна и главните селища край него през следващия XVIII век, за Солун, Охрид, Враня, Елена, Копривщица, Пловдив и Родоп, село Галата, родния му Ловеч и Ловешко; на самия Й. Захариев за Кюстендилското краище, село Слокощица, покрайнината Каменица и др.; на К. Дрончилов за покрайнината Бурел; на И. Батаклиев за Татар–Пазарджик, Чепино, село Сестримо и град Банско; на А. Разбойников за Созопол и Свиленград; на В. Маринов за покрайнината Герлово; Делиормана, Плисковското (Абобското) поле; на Л. Динев за покрайнината Доспат, за село Луково, Софийско, колибарските селища в Средна Стара планина и селищната област на Искърския пролом; на Г. Гунчев за Вакарел, Габрово и Габровско и изчезнали селища в България; на Игнат Пенков за с. Казичене; на Т. Йорданов за с. Княз Борисово, Харманлийско; на Р. Тодоров за Трън; на А. Алексиев за Пловдив; на В. Попов за Златица; на Д. Николов за Харманли; на А. Цветков за с. Долна баня, Ихиманско и др. Появяват се и специализираната поредица „Приноси към географското изучаване на България. Антропогеографска серия“ и списанието „Архив за поселищни проучвания“ (Гунчев, 1938: 11–22; Стефанов, 2008: 13–16). В „Архива“ са публикувани програмни статии на И. Дуйчев и Х. Хинков, посветени съответно на проучванията на „чисто историческото“ и стопанското минало на селищата. Обобщението е изготвено въз основа на Гунчев, 1938: 11–22 и Стефанов, 2008: 13–15.

ЛИТЕРАТУРА

- Александров, Г. (1991). Послеслов (сс. 103–104). В: Марков, С. *Град Фердинанд (Антропогеографски проучвания)*. Фототипно издание. Монтана: Фондация „Диана“.

- Баро, Ж. (2001). Хората в природата. В: *История на нравите*. Том I. Време. Пространство. Ритми. София: ЛИК.
- Батаклиев, И. (1929). Към въпроса за антропогеографските изучавания в България. *Училищен преглед*, XXVII (3), 322–342.
- Бъчваров, М. (1999). *Геополитика. Терминологичен справочник*. Петекстон. С.
- Град Фердинанд 1891–1945. *Сборник от документи*. (2001). Документ № 256 – Писмо от Стоян Марков, автор на книгата „Град Фердинанд“, до фердинандския околийски управител за нейното популяризиране, както и съпътстващите го пояснения. Герасимов, И., Каменова, Ж. (съст.). Монтана: Държавен архив – град Монтана.
- Груева, С. (1995). Типология и класификация на селищата в българската антропогеографска и етнографска литература (с. 30–39). В: Сантова, М. (съст.). *Етнология на малкия град*. Пловдив: Пловдивско университетско издателство.
- Гунчев, Г. (1938). Поселищногеографските проучвания в България. Постигения и задачи. *Архив за поселищни проучвания*, I (1), 3–34.
- Динев, Л., Гълъбов, Ж., Мичев, М. (1982). *Бележити български географи. Биографични очерци*. София: Народна просвета.
- Захариев, Й. (1938). *Читровци. Поселищногеографски проучвания с исторически бележки*. София: Книгоиздателство Христо Г. Данов – О.О. Д-во.
- Ковачев, М. (2007). Поява и развитие на краезнанието в България. *География* '21, II (6), 20–24 - www.geography.iit.bas.bg.
- Лилова, Д. (2006). Варварите, цивилизованите и българите: дефиниции на идентичността в учебниците и печата (1830–1878) (с. 202–234). В: Мишкова, Д. (съст. и науч. ред.). *Балканският XIX век. Други прочити*. София: ЦАИ. Рива.
- Марков, С. (1944). *Град Фердинанд (Антропогеографски проучвания)*. Лом: Печатница „Зора“.
- Стефанов, П. (2007). Приноси на българските географи за развитието на краезнанието. *География* '21, II (6), 25–30 - www.geography.iit.bas.bg.
- Стефанов, П. (2008). Приноси на българските географи за развитието на краезнанието. *География* '21, III (1), 13–20 - www.geography.iit.bas.bg.
- Costachie, S. (2011). German School of Geopolitics. Evolution, Ideas, Prospects. *Revista Română de Geografie Politică*, XIII (2), 264–276 - <http://rrgp.uoradea.ro/art/2011-2/13-RRGP-235-Costachie.pdf>.
- Trencsenyi, B. (2003). Peasants into Bulgarians, or the Other Way Round: The Discourse of National Psychology. In: *Locations of the Political*. Gorman, S. (Ed.) Vienna: IWM Junior Fellow's Conferences, Vol.15 - http://www.colbud.hu/mult_ant/Thyssen-Materials/Trencsenyi.pdf.

TWO RESEARCHES DEVOTED TO THE VILLAGE OF CHIPROVTSI AND THE TOWN OF FERDINAND IN THE METHODOLOGICAL CONTEXT OF THE BULGARIAN ANTROPOGEOGRAPHICAL STUDIES BEFORE 1945

Abstract. This article is an attempt for a historiographical analysis of two anthropogeographical monographs published in 1938 and 1944 devoted to the village of Chiprovtsi (a town after 1968) and the town of Ferdinand (the town's name after 1993 is Montana). Their authors, Y. Zahariev and S. Markov, had a university degree in geography.

„Anthropogeography“ (or „cultural geography“) is a term commonly used as a definition of a scientific trend that examines „human society and its relations with the natural environment“ (facts, phenomena, processes) from the position of the so called „geographical determinism“ (geo- and biological systems as determine modules of existing social formations). Ideas – predecessors can be seen in the views of Hippocrates (460-370 BC), Ch. de Montesquieu (1689-1755), G. de Buffon (1707–1788), Alexander von Humboldt (1775–1859), C. Ritter (1779–1859) and others but as a generally accepted founder of anthropogeography is pointed F. Ratzel (1844–1904), thanks to his researches in two volumes of the same name (1882–1891).

Not so long after its appearance as a scientific branch, anthropogeography has been accepted with open arms in Bulgaria thanks to prof. A. Ishirkov (1868–1937) – Ratzel's student. Roused interest is premised by different factors – educational strategies of Bulgarian governments, „fashionable scientific tendencies“, inherited traditions.

Concrete texts and a table of contents of both analysed anthropogeographical researches prove the statement that their authors have fulfilled the advisable paradigms for making such a study. The monographs are divided in two main parts – physical geographical features and anthropogeographical characteristics. The first part includes geographical location, geology, orography, hydrology and drinking water, climate, plant and animal world. The anthropogeographical part reveals basic historical and ethnological facts – settlement's origine and name; planning and development; house's interior and yard, other buildings; economic relations; logistics; population – national origin(s), movements, age, sex, literacy; anthropological type, mentality, clothes, dialect. Among the used sources are scientific studies of different thematic fields, official statistic data and close personal observations.

Because of authors' high level of professionalism, a predominant part of the anthropological researches published in Bulgaria during the interwar period now-a-days can be used not only as reliable scholarly sources but also as valuable methodological handbooks.

Asst. Prof. Vanya Ivanova, PhD

✉ Plovdiv University „Paisii Hilendarski“
College „Liuben Karavelov“
26, Belomorski Blvd.
6600, Kardzhali, Bulgaria
E-mail: vanya_ivanova75@abv.bg